

14. Нечипоренко О., Галушко В., Єщук О. Історія вчень про право : навчально-методичний посібник. Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. 116 с.
15. Основы теории права и государства в вопросах и ответах : учебное пособие / А. Васильев и др. Харьков : ООО «Одиссей», 2002. 400 с.
16. Котюк В. Теорія права : навчальний посібник для юридичний факультетів вузів. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
17. Галушко В., Милько В. Людина і держава : монографія. Київ : Університет «Україна», 2014. 158 с.
18. Стукаленко О. Співвідношення понять «адміністративно-правова охорона» та «адміністративно-правовий правовий захист». Наукове товариство Івана Кушніра. 2012. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=46468>.
19. Авер'янов В. Не «керувати» людиною – служити їй. *Віче*. 2005. № 4 (157). С. 10–15.
20. Петков В. Місце адміністративного права в сучасній системі права: концептуальний вектор і сутнісний вимір. *Вісник АМСУ. Серія «Право»*. 2014. № 1 (12). С. 72–78.
21. Бахрах Д. О предмете административного права в России. *Государство и право*. 2003. Вып. № 10. С. 31–38.
22. Єлістратов А. Адміністративне право : Лекції / ред. та упоряд. В. Галушко, С. Діденко. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2007. 268 с.
23. Калюжний Р., Шкарупа В., Забарний Г. Основи держави і права : навчальний посібник. Київ : Паливода, 2002. 384 с.
24. Коваль Л. В. Адміністративне право : курс лекцій. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
25. Советский энциклопедический словарь / под ред. А. Прохорова и др. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 1600 с.
26. Поняття як форма мислення. *Логіка*. 2012. URL: <http://logi2.ru/kontseptsij.html>.
27. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
28. Борисенко І. Теоретичні засади співвідношення понять охорони та захисту цивільних прав в глобальній мережі інтернет. *CONFCONTACT*. 2008. URL: <http://www.confcontact.com/2008jule/borisenko.php>.
29. Шубина Т. Теоретические проблемы защиты права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Самара, 1997. 21 с.
30. Мордовец А. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека гражданина. Саратов, 1996. 154 с.
31. Смирнов А. Соотношение понятий «охрана прав» и «защита прав». *Вестник Томского государственного университета*. 2010. С. 123–125.
32. Галаган И. Административная ответственность граждан в СССР: Процессуальное регулирование. Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1976. 198 с.
33. Вавженюк Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав у чинному законодавстві. *Форум права*. 2010. Вип. 1. С. 45–49.
34. Кушерець Д. Охорона та захист майнових прав у сфері договірної права України : монографія. Київ : Знання України, 2014. 463 с.
35. Максимович Р. Співвідношення понять «охорона» та «захист» соціальних і економічних прав і свобод людини: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 101–106.
36. Легенченко М. Поняття охорони й захисту права та їх співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 59–65.
37. Правознавство : підручник / В. Копейчиков та ін. Київ : Юрінком-Інтер, 2002. 726 с.
38. Зінченко В. До питання про сутність і значення охоронної функції права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 44–48.
39. Миронець О. Реалізація охоронної функції адміністративного права. *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2016. № 39. Т. 2. С. 62–67.
40. Основи держави і права: навчальний посібник / С. Гусарев та ін. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
41. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / В. Копейчиков та ін. Київ : Юрінком, 1997. 320 с.
42. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/43>

ФІНАНСОВИЙ МОНІТОРИНГ У СИСТЕМІ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ЗЛОЧИННИХ ДОХОДІВ І ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИЗМУ

FINANCIAL MONITORING IN THE SYSTEM OF COUNTERFEITING OF LEGALIZATION OF CRIME INCOME AND FINANCING OF TERRORISM

Рекуненко Т.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права
і процесу та митної безпеки
Університет державної фіскальної служби України

Самойленко О.О., магістр кафедри адміністративного права
і процесу та митної безпеки
Університет державної фіскальної служби України

Стаття присвячена аналізу теоретичних аспектів і законодавчого регулювання підстав щодо ролі та місця фінансового моніторингу в системі протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму. Розкрито суть системи протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму. У процесі узагальнено виявлення (типових і новітніх) методів, способів, фінансових інструментів і схем легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення, визначено пріоритетні напрями проведення фінансових розслідувань.

Проведено аналіз досліджень, на основі яких розраховувався Індекс сприйняття корупції, що свідчить про деяке зменшення рівня корупції у відносинах між бізнесом і державними структурами. Цьому могло сприяти запровадження автоматичного відшкодування Податку на додану вартість. Виявлення національних ризиків у системі протидії відмиванню грошей – своєрідний тест на спроможність країни сприяти затриманню злочинців шляхом ідентифікації та перехоплення їхніх доходів, одержаних злочинним шляхом, запобігати актам тероризму та терористичної діяльності. За результатами аналізу й узагальнення виявлених (типових і новітніх) методів, способів, фінансових інструментів і схем легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення визначено пріоритетні напрями проведення фінансових розслідувань: фінансування

тероризму та сепаратизму; відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь; розкрадання бюджетних коштів і коштів державних підприємств; використання готівки у схемах легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Перед інвестуванням злочинних доходів у легальну економіку або ж перед безпосереднім їх використанням виникає потреба приховати незаконний характер вказаної категорії доходів, замаскувати реальне (злочинне) джерело їхнього походження, оскільки воно може стати доказом проти злочинця, а також бути конфіскованим правоохоронними органами.

Відсутність стійкої позитивної динаміки у сфері протидії відмиванню коштів на глобальному рівні є причиною накопичення потенційно руйнівних чинників соціально-економічного розвитку та незахищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Ключові слова: фінансовий моніторинг, легалізація злочинних доходів, індекс сприйняття корупції.

The article is devoted to the analysis of theoretical aspects and legislative regulation of the grounds regarding the role and place of financial monitoring in the system of counteraction to criminalization of criminal proceeds and financing of terrorism. The essence of the system of combating the legalization of criminal incomes and financing of terrorism is revealed. In the process, the identification of (typical and newest) methods, methods, financial instruments and schemes for legalization (laundering) of proceeds from crime, financing of terrorism and financing of the proliferation of weapons of mass destruction has been generalized, priority directions of conducting of financial investigations have been identified.

The analysis of the research, on the basis of which the Corruption Perceptions Index is calculated, shows a certain decrease in the level of corruption in the relations between business and government structures. This could be facilitated by the introduction of automatic refund of value added tax. Identification of national risks in the anti-money laundering system, a peculiar test of the country's ability to help deter criminals by identifying and intercepting their proceeds from crime, preventing acts of terrorism and terrorist activities. According to the results of the analysis and generalization of the revealed (typical and newest) methods, methods, financial instruments and schemes of legalization (laundering) of the proceeds from crime, financing of terrorism and financing of the proliferation of weapons of mass destruction, the priority directions of conducting financial investigations are defined: financing of terrorism and separatism; money laundering from corrupt acts; theft of budget funds and funds of state enterprises; use of cash in schemes for legalization (laundering) of proceeds from crime. Before investing criminal proceeds in the legal economy or direct use of them, there is a need to hide the illegal nature of the specified category of income, to mask the real (criminal) source of their origin, as it can be a proof against the offender and also be confiscated by law enforcement agencies.

The lack of a stable positive dynamics in the area of anti-money laundering at the global level is the cause of the accumulation of potentially devastating factors in the socio-economic development and insecurity of vital interests of the individual, society and the state from external and internal threats.

Key words: financial monitoring, legalization of criminal incomes, index of perception of corruption.

Постановка проблеми. Україна переходить в іншу епоху історії, і український народ отримує унікальний шанс побудувати нову Україну. Значна роль відводиться створенню в усіх сегментах соціально-економічної діяльності системи протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму. Нині доходи, одержані злочинним шляхом, використовуються для оплати витрат на злочинну діяльність, покриття витрат на споживання, для інвестиційних вкладень у сфері діяльності злочинних співтовариств, розвитку незаконного бізнесу, для проникнення в інші сфери бізнесу, інвестування в легальну галузь економіки, як усередині країни, так і в міжнародну діяльність. Отже, потребує розвитку і впровадження політики та заходів протидії відмиванню коштів і фінансуванню тероризму.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. Питанням формування системи фінансового моніторингу в Україні присвячені наукові праці В.Т. Білоуса, О.М. Бандурки, О.Ф. Андрійка, С.А. Буткевича, В.А. Журавля, В.М. Поповича, Н.Р. Нижник, О.І. Барановського, В.Л. Кротюка, В.А. Некрасова, С.В. Сімов'яна, В.А. Тимощенка, О.Ю. Феценка, О.Є. Користіна, В.Т. Маляренка, С.В. Васильчака й ін.

Метою статті є дослідження місця і ролі фінансового моніторингу в системі протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму; виявлення перспективних заходів зміцнення економічної безпеки держави, особливо це стосується протидії легалізації (відмивання) злочинних доходів і фінансуванню тероризму.

Вклад основного матеріалу. У наш час питання легалізації (відмивання) злочинних доходів за останні два десятиліття стали одними із провідних проблем масштабного характеру, на вирішення яких докладають зусилля багато країн з усього світу. Ведення фінансового моніторингу є одним з ефективних способів регулювання вирішення цього завдання. Процес узаконення «нечистих» грошей характерний для всіх форм організованої злочинності, яка змінює перебіг ухвалення економічних рішень, підриває фінансові установи, посилює соціальні проблеми і, що головне, сприяє розвитку корупції.

В Україні існують значні ризики щодо відмивання коштів через корупцію та незаконну економічну діяльність, зокрема фіктивне підприємництво, ухилення від

сплати податків і шахрайство. Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму» [1], органом, уповноваженим на боротьбу з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму, є Державна служба фінансового моніторингу України, яка, відповідно до Конвенції, є ключовим елементом системи в цій боротьбі (за класифікацією Financial Intelligence Unit (FATF)). Ефективності системи протидії легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом сприяє тісна взаємодія оперативних підрозділів правоохоронних органів.

Держфінмоніторингом сформовано 3 663 узагальнених матеріалів на загальну суму 790 млрд 870 млн грн (березень 2014 р. – I кв. 2019 р.). Матеріали передано до правоохоронних і розвідувальних органів для проведення розслідувань.

Держфінмоніторинг переміг у конкурсі за підсумками пілотної Програми «Лабораторія проєктів для імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» (EU Association Lab), 2019 р. Розроблена Держфінмоніторингом Концепція механізму перевірки кінцевих бенефіціарних власників (далі – КБВ) під назвою «До100%Вірно» [2].

Метою National Risk Assessment (NRA) є виявлення національних ризиків у системі протидії відмиванню грошей, своєрідний тест на спроможність країни сприяти затриманню злочинців шляхом ідентифікації та перехоплення їхніх доходів, одержаних злочинним шляхом, запобігати актам тероризму та терористичної діяльності шляхом ідентифікації та перехоплення джерел їх фінансування, сприяти визначенню реального впливу відмивання коштів та фінансування тероризму на суспільство, соціальні відносини та фінансову систему країни.

За результатами аналізу й узагальнення виявлених (типичних і новітніх) методів, способів, фінансових інструментів і схем легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення визначено пріоритетні напрями проведення фінансових розслідувань: фінансування тероризму та сепаратизму; відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь; розкрадання бюджетних коштів і коштів державних під-

приємств; використання готівки у схемах легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Варто зазначити, що інші напрями фінансових розслідувань також потребують уваги з боку всіх учасників національної системи фінансового моніторингу та правоохоронних органів. Особлива увага в межах протидії відмиванню кримінальних доходів приділяється питанню детального вивчення учасниками національної системи фінансового моніторингу реальної бенефіціарної власності. Приховування бенефіціарної власності – одна із ключових вразливостей діяльності із ПВК/ФТ в Україні. Це суттєвий виклик для всіх, хто бореться з такими проявами злочинності [3, с. 24–25].

«Злочинці стають злочинцями тому, що вважають, що злочин – це вигідно» [4, с. 31].

Українська влада традиційно демонструє «потужну політичну волю та активність» у боротьбі з відмиванням коштів. У 2016 р. міжнародні експерти вказували Україні на необхідність посилення ролі органу фінансового контролю (Financial Intelligence Unit) та особливу увагу до розслідування справ щодо фінансування тероризму та відмивання брудних грошей. На жаль, Україна вчергове не дослухалась. Це призвело до втрати величезного проміжку часу, протягом якого підозрілі фінансові операції, зокрема щодо політично значущих осіб, не аналізувалися належним чином.

Наприклад, перші механізми щодо реальної ідентифікації можливого корупційного походження коштів з'явилися в українському законодавстві тільки наприкінці 2014 р., а набрали чинності тільки з лютого 2015 р. Після 2015 р. кількість фінансових операцій, що мають проходити моніторинг, зросла вчетверо. Водночас за наявної методики аналізу підозрілих фінансових операцій лише 9 транзакцій зі 100 отримують негативну оцінку Держфінмоніторингу та стають базою для подальшого порушення кримінальних проваджень. Щодо низького рівня технологічного забезпечення Дерфінмоніторингу, то останній раз оновлення ІТ-системи служби відбувалося у 2008–2009 рр. Такого висновку дійшли члени Комітету експертів Ради Європи з оцінки заходів протидії відмиванню коштів (MONEYVAL) у звіті, присвяченому Україні. Отже, Україна отримала чергову «жовту карточку» від європейських партнерів через непослідовність та нелогічність у боротьбі з корупцією та відмиванням коштів, здобутих злочинним шляхом. Однією із головних є проблема збирання інформації про фінансові оборотки та злочини, і ця інформація є в урядових структурах, зокрема у фінансовій розвідці, але далі Україна нічого не робить із цими фактами [5].

Україна здобула 32 бали (на два більше, ніж у 2017 р.) та піднялася зі 130 на 120 місце у глобальному рейтингу «Індекс сприйняття корупції», за результатами 2018 р.

Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) – показник, який із 1995 р. розраховується міжнародною організацією Transparency International. Сама організація не проводить власних опитувань. Індекс розраховують на основі 13 досліджень авторитетних міжнародних установ і дослідницьких центрів. Ключовим показником Індексу є кількість балів, а не місце в рейтингу. Мінімальна оцінка (0 балів) означає, що корупція фактично підміняє собою державу, максимальна (100 балів) свідчить про те, що корупція майже відсутня в житті суспільства. Індекс оцінює корупцію лише в державному секторі [6].

Ріст показників Індексу сприйняття корупції України за 2018 р. стримали і масові випадки тиску та нападів на активістів і журналістів, що працюють у сфері протидії корупції (табл. 1).

Україна з-поміж своїх сусідів змогла обійти лише Російську Федерацію (28 балів, 138 місце). Натомість решта мають вищі оцінки: Польща – 60 балів, Словаччина – 50, Румунія – 47, Угорщина – 46, Білорусь – 44, Молдова – 33 [6].

Аналіз досліджень, на основі яких розраховувався Індекс, свідчить про деяке зменшення рівня корупції у відносинах між бізнесом і державними структурами. Цьому могли сприяти запровадження автоматичного відшкодування Податку на додану вартість, регулярна робота інституту бізнес-омбудсмена, функціонування електронних систем ProZorro.

У практиці існує дві системи боротьби з легалізацією доходів злочинного походження – європейська й американська. Європейська – більш ліберальна, за якої банки не обов'язково повідомляють спеціальні органи про всі операції, суми за якими перевищують встановлену межу. Вони інформують їх лише про ті операції, які видались їм підозрілими. Американська система значно жорсткіша. У Сполучених Штатах Америки (далі – США) банки зобов'язані повідомляти фінансову розвідку про всі операції, які перевищують суму в 10 тисяч доларів США [7, с. 70]. Вітчизняна система фінансового моніторингу має змішаний тип, але функціонує з використанням правил американської моделі.

У даний час дослідження цієї теми набуває особливого значення, що підтверджується подіями, що відбуваються в національних системах фінансового моніторингу:

- зростання числа суб'єктів з моніторингу фінансів;
- труднощі проведення процедур, які спрямовані на протидію легалізації грошових коштів, отриманих незаконним чином, і фінансування тероризму.

Боротьба з такими доходами, які включають заходи з їх виявлення, вилучення та конфіскації, є головним стратегічним напрямом у гарантування економічної безпеки країни (національної також). Це сприяє вирішенню таких завдань:

Таблиця 1

Індекс сприйняття корупції країн за 2012–2018 рр.

Місце в рейтингу	Країна	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
1	Данія	90	91	92	91	90	88	88
2	Нова Зеландія	90	91	91	91	90	89	87–1
3	Фінляндія	90	89	89	90	89	85	85
4	Сінгапур	87	86	84	85	84	84	85+1
5	Швеція	88	89	87	89	88	84	85+1
118	Малаві	37	37	33	31	31	31	32+1
119	Малі	34	28	32	35	32	31	32+1
120	Україна	26	25	26	27	29	30	32+2
121	Джибуті	36	36	34	34	30	31	31
122	Казахстан	28	26	29	28	29	31	31

Джерело: складено автором на основі даних [6]

– країни-учасники повинні серйозно ставитися до легалізації (відмивання) грошей як до злочину, за який обов'язково має передбачатися відповідальність;

– фінансові організації повинні перевіряти своїх клієнтів і вести відповідний моніторинг за їхньою діяльністю;

– країни-учасники повинні вживати заходів для протидії відмиванню грошей і фінансуванню тероризму, які прописані в новій редакції Рекомендацій ФАТФ [8].

Боротьба з відмиванням капіталу, як і з ухиленням від податків, ведеться в рамках єдиного державного фінансового контролю. Якщо наша країна піде шляхом створення системи єдиного ефективного державного фінансового контролю, то очевидно, що будуть існувати деякі переваги, наприклад, можливість відібрати все найкраще, що було накопичено в цій сфері на міжнародному рівні. Розроблення розумної законодавчої бази, яка була б прийнятна у специфічних умовах нашої країни, є основним завданням на цьому етапі.

В Україні надзвичайно мало вироків судів за ст. 209 Кримінального кодексу про легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Варто зазначити, що серед міжнародних організацій, які приділяють значну увагу корупції і питанням боротьби з нею, окрім вже згаданої MONEYVAL, особливе місце посідає FATF (Financial Action Task Force). Ця організація щорічно готує Annual report – зведені практичні рекомендації щодо протидії корупції, відмиванню доходів та фінансування тероризму. Ці рекомендації – своєрідний стандарт для удосконалення міжнародного та національного законодавства щодо протидії відмиванню доходів (anti-money laundering law) та законодавства щодо боротьби з фінансуванням тероризму (counter terrorist financing law).

Відсутність стійкої позитивної динаміки у сфері протидії відмиванню коштів на глобальному рівні є причиною накопичення потенційно руйнівних чинників соціально-економічного розвитку та незахищеності життєво

важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, пов'язаних передусім із феноменом легалізації (відмивання) коштів, що також є чинником, який формує умови для зниження потенціалу регулювання і координації чинників на макро- і мікрорівнях [9, с. 320–321].

Середня норма дохідності злочинного бізнесу значно перевищує дохідність легальних видів економічної діяльності. Доходи, одержані злочинним шляхом, можуть використовуватися: 1) на покриття поточних витрат злочинців та їхнього оточення, організацію злочинів і споживання; 2) для накопичення у вигляді готівки, дорогоцінностей, інших предметів розкоші тощо; 3) на розвиток злочинної діяльності та її диверсифікацію; 4) для інвестицій у легальну економіку (розміщення на фінансовому ринку, придбання нерухомості тощо). Перед інвестуванням злочинних доходів у легальну економіку або ж перед безпосереднім їх використанням виникає потреба приховати незаконний характер вказаної категорії доходів, замаскувати реальне (злочинне) джерело їхнього походження, оскільки воно може стати доказом проти злочинця, а також бути конфіскованим правоохоронними органами. Появу терміна «відмивання грошей» (*money laundering*) на позначення процесу перетворення грошей, одержаних злочинним шляхом, на майно, що має вигляд правомірно здобутого, пов'язують із діяльністю чикагського гангстера Аль Капоне [9].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, протидія легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, вважається необхідним заходом для гарантування економічної безпеки нашої країни і протидії злиттю злочинного світу з легальним бізнесом. Важливо зазначити що, ведучи таку боротьбу, сама держава захищає себе від економічних злочинів, корупції, торгівлі наркотиками, а також кримінальної економіки загалом, тих її сегментів, які працюють і на міжнародний тероризм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму : Закон України від 17 листопада 2010 р. № 2698–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 12. Ст. 81.
2. Офіційний сайт Державної служби фінансового моніторингу України. URL: <http://www.sdfm.gov.ua/>.
3. Звіт Державної служби фінансового моніторингу України за 2018 р. URL: http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2019/20190411/zvit_2018_ukr.pdf.
4. Косолапов Н. Круговорот «света» і «тени» как механизм общественного развития. *Восток*. 2000. № 1. С. 103–113.
5. Калінін Є. Невиконані рекомендації FATF та чергова «жовта картка» для України. 05.02.2018. URL: <https://www.unian.ua/politics/2383128-nevikonani-rekomendacii-fatf-ta-cherгова-zhovta-kartka-dlya-ukrajini.html>.
6. Глобальна карта корупції / Transparency International. 2018. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/>.
7. Буткевич С. Досвід США щодо запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. *Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В.И. Вернадського. Серія «Юридические науки»*. Т. 21 (60). 2008. № 1. С. 68–74.
8. ФАТФ. Юридична енциклопедія : у 6-ти т. / за ред. Ю. Шемшученка (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т – Я. 768 с.
9. Глущенко О., Семенов І. Антилегалізаційний фінансовий моніторинг: ризик-орієнтований підхід : монографія / за заг. ред. Р. Слав'юка. Київ : УБС НБУ, 2014. 386 с.